

Zhytomyr Ivan Franko State University Journal.
Philological Sciences. Vol. 3 (101)

Вісник Житомирського державного
університету імені Івана Франка.
Філологічні науки. Вип. 3 (101)

ISSN (Print): 2663-7642
ISSN (Online): 2707-4463

УДК 378.091.2:811.161.2

DOI 10.35433/philology.3(101).2023.216-229

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ЧАСТИН МОВИ З ПРИКМЕТНИКОВИМ ТИПОМ ВІДМІНЮВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

М. М. Торчинський*, Н. М. Торчинська**

У статті проаналізовано історію становлення системи частин мови, які мають прикметниковий тип відмінювання. Зазвичай такі слова граматисти кваліфікують як ад'єктиви й до них відносять прикметники, діеприкметники та частину числівників і займенників, що протягом тривалого часу належали до різних частин мови.

На основі аналізу вітчизняних граматичних студій можемо зробити висновок, що в останні десятиріччя виник певний розрив між систематизаціями, які практикують у шкільній і наближеній до неї вишівській освіті, та типологіями частин мови, які пропонують академічні видання, до яких можна віднести енциклопедичні та словникові праці. Це, зокрема, стосується й слів із прикметниковою парадигмою.

На нашу думку, варто уніфікувати таку типологію слів, і тоді як прикметники ідентифікуватимуть власне прикметники (якісні, відносні, присвійні), порядкові та займенникові прикметники, а також діеприкметники.

Підставою для такої класифікації є насамперед основні критерії виокремлення частин мови, такі, як: семантичний, адже всі слова відповідають на питання який? (котрий?, чий?) і вказують на ознаку за якістю, відношенням до матеріалу, часу, відстані тощо, належністю, порядком під час лічби чи дією; морфологічний, який можемо кваліфікувати як основний, бо практично у всіх таких лексемах визначаємо рід, число і відмінок; синтаксичний, позаяк у реченні такі слова переважно є узгодженими означеннями або іменними частинами складених іменних присудків.

У перспективі потрібно розглянути й інші подібні проблемні питання морфології, зокрема такі, як розмежування службових слів, дієслівних форм, прислівникових конструкцій тощо.

Ключові слова: ад'єктив, діеприкметник, прикметник, узагальнено-якісний займенник, частина мови, порядковий числівник.

* доктор філологічних наук,
професор кафедри української філології
(Хмельницький національний університет)
mina@ukr.net

ORCID: 0000-0001-5268-0237

** кандидат філологічних наук,
доцент кафедри слов'янської філології
(Хмельницький національний університет)
torchynskan@khmnu.edu.ua

ORCID: 0000-0001-6182-0027

SYSTEMATIZATION OF THE PARTS OF SPEECH WITH THE ADJECTIVE DECLENSION TYPE IN THE UKRAINIAN LANGUAGE

Torchynskyi M. M., Torchynska N. M.

The history of the formation of the system of parts of speech, in particular those that have an adjectival declension type, is analyzed in the article. Grammarians usually qualify such words as adjectival units and refer to them as adjectives, adverbs, and part of numerals and pronouns, which for a long time belonged to different parts of the language.

Based on the analysis of national grammar studies, we can conclude that in recent decades there has been a certain difference between the systematizations practiced in school and higher education close to it, and the typologies of parts of speech offered by academic publications. This, in particular, applies to words with an adjectival paradigm.

In our opinion, it is worth unifying such a classification of words, while adjectives will be identified as proper adjectives (qualitative, relative, possessive), ordinal and pronominal adjectives, and participle.

The basis for such systematization is primarily the main criteria for distinguishing parts of the language, such as: semantic, because all words answer the question which? (whose?) and indicate a sign by quality, relation to material, time, distance, etc., belonging, order of number or action; morphological, which we can qualify as basic because gender, number, and case are determined in almost all such lexemes; syntactic, because in a sentence such words are mostly agreed definitions or noun parts of compound noun predicates.

In the future, it is necessary to consider other problematic issues of morphology, such as the differentiation of service parts of speech, verb forms, adverbial constructions, etc.

Keywords: *adjectival units, participle, adjective, generalized-qualitative pronoun, part of speech, ordinal number.*

Постановка наукової проблеми.

Більшість мовознавців кваліфікує частини мови як лексико-граматичні класи слів, що виокремлюються на основі їхнього значення, морфологічних категорій, синтаксичних функцій, а також словотворчих засобів, тобто, як бачимо, основними критеріями поділу слів на частини мови є семантичний (або лексичний), морфологічний, синтаксичний і словотвірний (або морфемний).

Не визначаючи домінантності кожного з них, підкреслимо вагомість саме морфологічного, на чому наполягали й інші граматисти. Наприклад, М. П. Кочерган пише, що "із трьох ознак традиційно на перше місце ставлять морфологічні" [15: 246]. Такої ж думки автор словникової статті "Частини мови" в енциклопедії "Українська мова" В. М. Русанівський: "Одні дослідники поділяють слова на Ч. м., віддаючи перевагу їх лексичному значенню, інші – їхній форм. структури.

Загальноприйнята класифікація, в основу якої покладено морфол. принцип, що доповнюється синтакс. і лекс.-семантичним" [35: 788].

Якщо взяти до уваги ознаку "відмінювання за родами, числами й відмінками", то таку особливість мають насамперед прикметники та слова прикметникової парадигми, зокрема дієприкметники, порядкові числівники й узагальнено-якісні займенники (часто їх загалом ідентифікують як ад'єктиви). Граматичних відмінностей у них немає, однак традиційно вони належать до різних лексико-граматичних класів. Відсутність чітких шляхів вирішення цієї проблеми й потреба впорядкувати типологію частин мови відповідно до вимог сьогодення загалом і забезпечують актуальність теми нашої праці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначимо, що вітчизняні граматисти наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. почали звертати увагу на традиційну систему частин мови,

зокрема слів із прикметниковим типом відмінювання. Наприклад, в енциклопедії "Українська мова" зазначено: "Принципи віднесення слів до різних Ч. м. досі не усталені, тому в різних грамат. розробках визначається неоднакова кількість Ч. м." [35: 788], зокрема уточнено, що дієприкметник може бути приєднаний як окремий підрозряд до прикметників [35: 789]. М. Я. Плющ підкреслює думку, що "...не всі слова характеризуються за всіма цими критеріями, що дає підставу дослідникам ... дискутувати з питання про віднесеність дієприкметника і дієприслівника до класу дієслів чи виділення їх в окремі лексико-граматичні класи слів" [25: 85]. М. П. Кочерган теж стверджує, що "невипадково в лінгвістичних працях виділяють займенники-іменники, займенники-прикметники, займенники-числівники, займенники-прислівники, числівники-іменники та числівники-прикметники ... Наведені приклади засвідчують "розмитий" характер меж між частинами мови, чим і пояснюється наявна в різних авторів розбіжність у віднесенні тих чи інших класів слів до певних частин мови (дієприкметник, дієприслівник, порядкові числівники, присвійні займенники тощо)" [15: 247]. С. В. Семчинський визнав, що "... виділення числівника і займенника є справедливим з погляду семантичного критерію, однак воно не є необхідністю з погляду синтаксичного критерію. Більше того, різні розряди займенників і числівників потрапляють до різних частин мови" [26: 152–153].

Мета дослідження – запропонувати оновлену типологію частин мови, які мають прикметниковий тип відмінювання, зокрема підтвердити правомірність об'єднання в складі прикметників (ад'єктивів) власне прикметників, дієприкметників, порядкових числівників та узагальнено-якісних займенників.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У процесі аналізу ми використали не лише дослідження українських мовознавців ХХ – початку ХХІ ст., а й давні праці з граматики нашої мови, у яких розглянуто питання систематизації частин мови загалом й ад'єктивів зокрема.

Звернемо увагу, що спочатку слова прикметникової парадигми багато науковців кваліфікували як імена (наприклад, давньоіндійські граматики Яска й Паніні в V ст. до н. е. в санскриті; Платон, Аристотель – у давньогрецькій мові, але вже Аристарх Самофракійський і Діонісій Фракійський виокремили вісім частин мови, зокрема ім'я, займенник і дієприкметник). Римські вчені розмежовували десять частин мови, серед яких – прикметник (*poen adiectivum*), числівник (*poen numerale*) і займенник (*proponen*) [7: 20–21; 25: 83–84].

У старослов'янській мові теж "виділення імен ґрунтується на спільності граматичних категорій роду, числа і відмінка й охоплює іменники, прикметники, числівники, займенники" [36: 37].

У трактаті "Книга Івана Дамаскіна філософська про вісім частин слова" (початок XVI ст.) визначено вісім частин мови, причому всі грецькі терміни перекладено, наприклад: *имА* (грец. ὄνομα – "ім'я"), *мѣсто имени* (грец. ἀντωνυμία – < *αντι* "замість", *ὄνομα* "ім'я"), *причастіє* (грец. μετοχή – "участь, причетність, спільність") [21]. Такі ж розряди слів виділено в інших граматиках того часу: «Адельфотесі» (1591 р.): *имА* (ὄνομα – "ім'я"), *мѣстоимА* (αντωνυμία – "займенник"), *причастіє* (μετοχή – "дієприкметник") [21], «Граматиці словенській...» Л. Зизанія (1596 р.): *има*, *мѣстоима*, *причастіє* [12], "Граматики СлавенскиА правилое Свнтаґма" М. Г. Смотрицького (1619 р.): *Има*, *Мѣстоименіє*, *Причастіє*, причому ім'я

поділено на власне ("собственное") і загальне ("нарицательное"), а останнє – на іменник ("существительное"), збірне ("собирательное") і прикметник ("прилагательное") [29: 20], ім'я, займенник, дієприкметник [8].

Підсумовуючи особливості систематизації частин мови в цей період, С. П. Бевзенко в "Історичній морфології української мови: нарисах із словозміни та словотвору" писав: "У складі імен виділялися окремо іменники, прикметники і займенники, з яких останні хоч і були близькі до перших двох, але своєю семантикою, як і в сучасних мовах, відчутно відрізнялися від них ... Дуже близькими між собою були в давнину іменники та прикметники... Слова, що вживалися для позначення чисел, не становили окремого граматичного класу слів: вони своїми граматичними властивостями зближувалися з іменниками (починаючи з п'яти і далі) чи з прикметниками (до чотирьох включно) ..." [1: 12–13].

У "Граматиці малоросійського наречія" О. Павловського (1818 р.), фактично першому граматичному описі народнорозмовної української мови, у якому всі явища пояснювалися шляхом зіставлення з російськими, автор виділив вісім частин мови, зокрема іменники ("существительныя имена"), прикметники ("прилагательныя имена"), числівники ("числительныя имена"), займенники ("существительныя и прилагательныя мѣстоименія"), дієслова ("глаголь") з дієприкметниками ("причастія") і дієприслівниками ("дѣепричастія") тощо [23].

Західноукраїнські граматики, незважаючи на те, що були орієнтовані на мовну практику носіїв української (русинської, рутенської) або російської мов, часто видавали польською, німецькою, латинською, угорською мовами. Наприклад, у "Граматиці славо-рутенській" ("Grammatica slavoguthena") М. Лучкая, надрукованої у Будині латинською мовою, назви

частин мови подано латиницею й кирилицею та підкріплено зразками розмовного мовлення: Adjectivis (прилагательныя имена: мал, сыт), Numeralia (числительныя: два, три), Pronomen (мѣстоименіе: он, ты) і т. д. [37].

ГраMATика Й. Левицького написана німецькою мовою, проте в ній теж наведено слов'янські відповідники, на зразок: "Das Beywort (има прилагательное). Das Fürwort (мѣстоименіе). Das Zahlwort (има числительное)" [38, с. 32].

У надрукованій уже кирилицею "Граматиці російської мови" Я. Головацький серед дев'яти частин мови виділив, зокрема, Има прилагательное, Мѣстоименіе і Причастіе [6: 39–40], причому багато прикладів у книзі є українськомовними: "Има числительное є слово, котрымъ означаєса число (количество) предметовъ або порадокъ, въ якомъ они одинъ за дрѣгим слѣдѣють": двичи, дрѣтій" [6: 105] (тут варто зазначити, що числівник як частину мови Я. Головацький раніше не називав).

У книзі С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера "Руська граMATика" (1893 р.) вперше було використано термін "прикметник" (варто зазначити, що ще довго паралельно використовували й інші термінопозначення). У третьому виданні "Граматики руської мови" (1914 р.) ці автори кваліфікували чотири частини мови, які "називають ся імена", і це, зокрема:

"2. прикметники, що виражають прикмети особи або річі;

3. заіменники, що самі не іменують особи або річі, але вказують на них і таким чином стоять замість імен;

4. числівники, що виражають число осіб або річий або служать для иньших числових понять" [28: 45].

Інші термінопозначення використав І. С. Нечуй-Левицький у "Граматиці українського язика" (1913 р.), де теж

розрізняв дев'ять частин мови (у нього – частки мови): "1) ймення предметне, 2) ймення прикметне, 3) ймення числове, 4) займення, 5) дієслов, 6) прикметник..." [20: 10], причому прикметником автор вважав прислівник, у дієсловах виділяв причасники (тобто дієприкметники) і дієприкметники (тобто дієприслівники).

Можливим було й дублювання термінів на позначення частин мови: як українсько-російське (наприклад, у брошурі "Грамматична термінологія і правопис, ухвалені Комісією мови при Українському товаристві шкільної освіти в Києві" (1917 р.): "имя существительное – іменник, прилагательное – прикметник, числительное – числівник, мѣстоименіе – займенник, глаголь – дієслово, причастіе – дієприкметник..." [10]), так і власне українське, зразком якого можуть бути описи дев'яти груп слів в "Українській граматиці" Є. Тимченка, який іменник називає "речівник, чи ймення річеве, се часть мови, що визначає граматичний предмет" [34: 7]; "прикметник чи ймення прикметне – часть мови, що показує прикмету речі (предмету)"; "числівник, чи ймення числове, часть мови, що показує кількість (число) предметів ..., або ряд, в яким вони по собі йдуть"; "займенник, часть мови, що заступає ймення, цеб-то речівник, прикметник і числівник, і відмінює ся відповідно речівникам або прикметникам" [34: 8]; "часівникові прикметники і прислівники звать ся причасниками" [34: 12].

Досить часто фіксувалися й правописні відмінності в термінопозначеннях частин мови, як, наприклад, у "Граматиці української мови для самонавчання в допомогу шкільній науці" (1919 р.) В. Сімовича, який також намагався не лише подати назви частин мови, а й доступно (адже посібник призначений для самостійного вивчення української мови) з'ясувати їхнє значення:

"...2. Слово, що подає прикмету предмету, особи, звірини, що її бачимо або тільки виявляємо собі, каже, який хто, яке що – це прикметник ...

3. Слово, що його можна покласти за іменик, замість іменика, замість предмету, особи, речі, й т. д. – це заіменик ...

4. Слово, що подає число предметів, осіб, речей і т. д. – це числівник ...

Ці чотири частини мови звать ся докупи ще й іменами ..." [27: 27–30].

Надалі таких відмінностей траплялося менше, зокрема й у позначенні тих частин мови, які мають прикметниковий тип відмінювання. Наприклад, М. Наконечний у програмі-конспекті "Українська мова" пропонує називати такі слова прикметником, замість числівника розрізняє числові назви іменникового і прикметникового типу, а серед дієслівних форм виокремлює дієприкметник [19]. Проте більшість мовознавців, починаючи з 1930-их років, такі частини мови ідентифікують як прикметники, числівники, займенники та дієприкметники.

Епізодично трапляються випадки, коли вказані частини мови інтерпретують по-іншому. Наприклад, П. Ковалів (1946 р.) поділив займенники на чотири класи: займенники іменникові (*він, щось*), прикметникові (*мій, увесь*), числівникові (*скільки, стільки*) і прислівникові (*де, ніколи*) [14: 48–49]. Проте вже через двадцятиріччя пропозиції вдосконалити типологію частин мови загалом і прикметникових зокрема почали звучати більш настійливо.

Заслужують на увагу новації І. К. Кучеренка, який, наприклад, відзначив те, що велика група слів має виразну граматичну ознаку прикметника (закінчення **-ий**), але в традиційному мовознавстві належить до різних частин мови – числівників (*перший, сьомий*), займенників (*такий, усякий, кожний*), дієприкметників (*працюючий, писаний*), і для їхнього

позначення увів термін ад'єктивні слова [16, с. 438]. Заперечуючи існування займенника як частини мови, мовознавець розглядав їх у складі іменників, прикметників, числівників і прислівників [16: 145, 268, 431, 438; 17].

В академічному курсі "Сучасна українська літературна мова. Морфологія", виданому 1969 р. за редакцією І. К. Білодіда, теж наведено твердження багатьох мовознавців, які заперечували існування займенника як частини мови: як українських (І. К. Кучеренко), так і російських (М. Дурново, М. Петерсон, Д. Ушаков, П. Фортунатов), а погляди окремих із них навіть конкретизовано, на зразок: О. М. Пешковський слова *я, ти, він, вона, хто, що* вважав займенниковими іменниками; *мій, твій, який, чий, інший, цей, той* – займенниковими прикметниками" [31: 265]. Водночас стверджено, що традиційне трактування *займенника* як окремої частини мови "... характерне для більшості сучасних курсів граматики" [31: 265].

Натомість зі складу числівників вилучено розряд порядкових: "Слова, що означають порядкове місце предмета серед інших однорідних предметів і утворені від числівників. становлять групу порядкових прикметників: *сорок дев'ята школа, третій поверх, вісімнадцятий кілометр, сто сорок п'ята сторінка*" [31: 188].

Традиційно в той час звертали увагу на мовознавчі праці російських граматистів, тим паче, що багато їхніх поглядів згодом були запозичені українськими науковцями... Наприклад, у граматиці М. А. Жовтобрюха та Б. М. Кулика зазначено, що О. Х. Востоков (початок і середина XIX ст.) розподіляв імена за їхнім значенням та формами, виділив прикметник в окрему частину мови, натомість вилучивши звідти діеприкметник. Ф. І. Буслаєв (середина XIX ст.) відокремив від імені

числівник, і дев'ятикомпонентна типологія частин мови проіснувала в шкільних граматиках аж до початку XX ст. В. О. Богородицький (кінець XIX – перша половина XX ст.) поділяв слова на чотири групи: повнозначні із самостійним значенням (іменники, дієслова й особові займенники); повнозначні з меншою самостійністю значення (прикметники, числівники й означально-вказівні займенники, залежні від іменників, а також прислівники й дієприслівники, підпорядковані дієсловам); частки...; вигуки [11: 211–213].

Як прикметники кваліфікувала порядкові числівники М. В. Леонова: "Порядкові прикметники є групою слів із вторинним значенням. Утворені від числівників, вживані у синтаксичній функції і морфологічному оформленні прикметників, порядкові прикметники виражають, як і всі слова цього класу, ознаку предмета..." [18: 115].

Наприкінці XX – на початку XXI ст. погляди окремих українських мовознавців стали ще більш кардинальними. Наприклад, І. Р. Вихованець писав, що "центр частин мови формують іменники і дієслова як суто автономні знаки, а периферію – прикметники і прислівники як менш автономні знаки" [4: 17]. На його думку, позбавлені частиномовних рис "займенники, що за синтаксичними, семантичними і морфологічними показниками не утворюють окремої частини мови, а становлять підклас іменників, прикметників або прислівників з додатковими семантичними (семантикою вказівності) і синтаксичними (засобом зв'язку висловлювань у тексті), і, з другого боку, прийменники, сполучники, частки, зв'язки, числівники і вигуки, які не належать до слів" [4: 40]. Погоджуючись із поділом слів на ядерні (центральні) й периферійні частини мови, можемо, однак, засумніватися, що не є словами (частинами мови) числівники,

прийменники, сполучники, частки, зв'язки і вигуки; крім того, проігноровані займенникові числівники (*скільки-небудь, стільки*). Зазначимо, однак, що в "Теоретичній морфології української мови" числівник отримав частиномовний статус, а займенники, співвідносні із числівниками, були кваліфіковані як займенникові числівники [3: 208–209].

Водночас проблемною є й характеристика дієприкметника, який, безперечно, має ознаки дієслова та прикметника, однак І. Р. Вихованець розрізняє дві групи дієприкметників: "... синтетичні дієприкметникові форми входять до класу прикметників, а аналітичні дієприкметникові форми (з аналітичною синтаксичною дієслівною морфемою-зв'язкою *бути*) – до класу дієслів. Умовою входження дієприкметника до класу дієслів є наявність при ньому аналітичної синтаксичної дієслівної морфеми, яка, з одного боку, нейтралізує прикметникові граматичні категорії, а з іншого – виражає визначальні дієслівні категорії часу і способу" [4: 132–133]. Але в такому разі й іменник набуватиме дієслівних ознак (*Він став студентом*), й інші частини мови (*Вона була хвора*).

О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський у підручнику "Граматика української мови. Морфологія" теж ігнорують числівникові займенники, стверджуючи, що, абстрагувавшись від лексико-семантичного значення числівника та займенникових іменників і прикметників, на основі їхніх граматичних особливостей "до граматично незалежних іменних частин мови можна зарахувати тільки іменник із підрозрядом займенникових іменників і більшість кількісних числівників, які керують іменником у називному – знахідному відмінках, а до граматично залежних – прикметник із підрозрядом займенникових прикметників та кількісний числівник *один*" [2: 13].

Далі автори називають три групи слів із прикметниковою парадигмою.

По-перше, це дієприкметники: "Роль означення-атрибута виконує дієприкметник, утворений від дієслівних основ, напр.: *вражаючий, атакуючий, сяючий, ваблячий, побілілий, засохлий, пожовклий, написаний, побілений, збитий*. За тотожністю синтаксичної функції він належить до категорії прикметника, до того ж, незважаючи на дієслівне походження, у ньому переважає сема ознаки, з прикметником він має однакові граматичні форми: закінчення **-ий, -а, -е**" [2: 89].

По-друге, це займенники: "До категорії прикметника належать займенники *цей, той, такий, сам, кожний, усякий, увесь, мій, твій, свій, наш, ваш, їхній, який, чий, котрий, ніякий, нічий, деякий, якийсь* тощо. В один клас з власне прикметниками вони об'єднуються тому, що мають тотожні граматичні значення відмінка, роду і числа, однакову систему відмінювання і виконують спільну синтаксичну функцію означення-атрибута" [2: 89].

По-третє, це порядкові числівники: "Окремий ряд граматичних одиниць утворюють порядкові прикметники *перший, другий, третій, двадцятий, сотий* та ін., які називають ознаку за порядком предметів при лічбі та опосередковано вказують на їх кількість" [2: 100].

Нечастиномовний статус займенника обґрунтовано й у монографії В. М. Ожогана "Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови" [22]; цієї ж думки дотримуються й укладачі підручника "Сучасна українська мова. Морфологія" за ред. А. К. Мойсієнка [32].

Аналогічні погляди висловив і М. П. Кочерган, додавши до проблемних питань морфології виокремлення не лише займенника, а й числівника: "До класу займенників і числівників належать різні за

морфологічними і синтаксичними ознаками лексичні одиниці ... Невипадково в лінгвістичних працях виділяють займенники-іменники, займенники-прикметники, займенники-прислівники, числівники-іменники та числівники-прикметники" [15: 247].

Підсумовуючи пропозиції мовознавців щодо віднесення слів із прикметниковим типом відмінювання до прикметників, наведемо відповідну структуру цієї частини мови в академічній праці "Грамматика сучасної української літературної мови. Морфологія" [9].

Це, зокрема, дієприкметники. "Їхню продуктивну групу становлять пасивні дієприкметники, утворені опосередковано від перехідних дієслів ... Функціонують також дієприкметники на зразок *посивілий, поріділий, замерзлий* з їхньою поступовою нівеляцією вихідних дієслівних ознак. Майже не вживаються в сучасній українській літературній мові так звані активні дієприкметники теперішнього часу..." [9: 266–267].

Автори "Граматики..." зазначають, що відчислівникові прикметники "нерідко зараховувані до порядкових числівників", однак "це типові порядкові прикметники з морфологічними показниками, передусім із сукупністю прикметникових закінчень, формально-синтаксичною функцією приіменникового валентно не зумовленого другорядного члена речення і семантико-синтаксичною функцією квантитативно-атрибутивної синтаксеми" [9: 267].

Детальну увагу приділено займенниковим прикметникам, які кваліфікують як "підклас прикметників, що дублює типові морфологічні категорійні ознаки власне-прикметника й типову формально-синтаксичну функцію приіменникового валентно не поєданого з опорним іменником

другорядного члена речення та семантико-синтаксичну функцію атрибутивної синтаксеми й водночас відрізняється від власне-прикметників анафорично-вказівною функцією" [9: 297]. До таких займенникових прикметників належать вісім розрядів: 1) присвійні (*мій, наш, твій, ваш, їхній, їх, її, його, свій*); 2) вказівні (*той, цей, такий, отой, оцей, отакий*); 3) питальні (*який?, котрий?, чий?*); 4) відносні (*який, чий, котрий*); 5) неозначені (*деякий, декотрий, якийсь, котрийсь, який-небудь, будь-який, абиякий* і под.); 6) означальні (*сам (самий), інший*); 7) узагальнювальні з двома підвидами – стверджувально-узагальнювальні (*весь (увесь), всякий (усякий), кожен*) та заперечно-узагальнювальні (*ніякий, нікотрий, нічий*); 8) ототожнювальні (*той самий, той же*) [9: 298].

Водночас у середній школі та значною мірою у ЗВО й сьогодні практикується загальноприйнятий поділ слів на частини мови, коли, зокрема, слова з прикметниковим типом відмінювання належать до прикметників, займенників, числівників і форми дієслова – дієприкметників.

Наприклад, у підручнику для шостого класу (автори – О. Глазова та Ю. Кузнецов) подано таблицю "Частини мови", у якій названо самостійні частини мови: іменник (*хто? що?*), прикметник (*який? чий?*), займенник, числівник (*скільки? котрий?*), дієслово (*що робить? що робив? що робитиме?*) і прислівник (*де? куди? коли? чому? як?*) [5: 5].

У підручнику з української мови для шестикласників, підготовленого за редакцією М. І. Пентиліук, на першому форзаці представлено кольорову діаграму "Частини мови", де до змінних самостійних слів віднесено іменник, прикметник, числівник, займенник і дієслово (додатково вказано, що дієприкметник – це змінна

форма, а дієприслівник – незмінна) [24].

Аналогічну ситуацію простежуємо в багатьох підручниках із сучасної української літературної мови для студентів. Маємо на увазі, що порядкові числівники розглядають як підвид числівника; дієприкметник – як форма дієслова; займенники – як самостійна частина мови [7; 13; 25; 33].

Підкреслено, що "принципова підстава для виділення займенника як частини мови полягає в тому, що об'єднані в його складі слова виконують найзагальнішу спільну вказівну функцію ... Залежно від того, слова яких частин мови заміщають займенники, виділяються займенники-іменники (*я, ти, ми, ви, хто, хтось, хто-небудь*), займенники-прикметники (*мій, твій, наш, ваш, такий, який, який-небудь*), займенники-числівники (*стільки, скільки, скільки-небудь*), займенники-прислівники (*тут, там, туди, сюди, де-небудь, десь*)" [30: 282].

Іноді пропонують подвійні (варіативні) типології таких форм. Наприклад, в енциклопедії "Українська мова" записано: "Найпоширенішою є думка, що Д. (дієприкметник – М. Т.) – не особова форма дієслова. Багато вважає Д. змішаною (гібридною) частиною мови, деякі відносять його до прикметника" [35: 153]; "У деяких граматичних теоріях 20 ст. З. (займенник – М. Т.) кваліфікують як слова, що входять до складу різних частин мови (у ролі їхніх підкласів) відповідно до своїх значеннєвих, морфол. і синтакс. ознак" [35: 189]; "Числівник – частина мови, клас слів зі знач. кількості. Традиційно до Ч. зараховують і слова, що визначають стосунок предмета до числа під час лічби" [35: 792].

Висновки та перспективи дослідження. На основі аналізу історії вітчизняних граматичних студій можемо зробити висновок, що в останні десятиріччя граматична

система української мови продовжила вдосконалюватися, що відбилосся, зокрема, у поглибленні досліджень, збільшенні кількості фундаментальних і навчально-практичних видань, поступовому відході від впливу російської лінгвістики. Однак, якщо говорити про класифікацію частин мови, виник і певний розрив між систематизаціями, які практикують у шкільній і наближеній до нею вишівській освіті, та типологіями частин мови, які пропонують академічні видання, до яких можна віднести енциклопедичні та словникові праці (проте можливі й окремі винятки з цього твердження). Це, зокрема, стосується й слів із прикметниковою парадигмою, які протягом досить тривалого часу кваліфікувалися як різні частини мови.

На нашу думку, варто уніфікувати таку типологію слів, і тоді до цієї частини мови будуть належати якісні (*веселий, темний*), відносні (*вечірній, залізний*), присвійні (*батьків, матерна*), порядкові (*другий, десятий*) і займенникові (*наш, такий*) прикметники та дієприкметники (*написаний, посинілий*).

Підставою для такої систематизації є насамперед основні критерії виокремлення частин мови, такі, як: семантичний, адже всі слова відповідають на питання *який?* (варіанти – *котрий?, чий?*) і вказують на ознаку за якістю, відношенням до матеріалу, часу, відстані тощо, належністю, порядком при лічбі чи дією; морфологічний, який можемо кваліфікувати як основний, бо практично у всіх таких лексемах визначаємо рід, число і відмінок, і ці категорії є залежними від субстантивів (*Моя перша проспівана сумна пісня* – жіночий рід, однина, називний відмінок); синтаксичний, адже в реченні такі слова переважно є узгодженими означеннями (*Ми здобули важку перемогу*) або іменними частинами складених іменних присудків (*Боець був поранений*), проте

варто відзначити, що порядкові прикметники в поєднанні з іменниками можуть функціонувати в реченні і як обставини (*Другого серпня був мій день народження*).

Як перехідний етап учням старших класів і студентам можна пропонувати обидві систематизації ад'єктивів, хоча навряд чи це принесе користь. Краще

відразу запропонувати ту градацію слів, яка відповідає сучасному рівню розвитку української граматичної думки.

У перспективі потрібно розглянути й інші подібні проблемні питання морфології, такі, як розмежування службових слів, дієслівних форм, прислівникових конструкцій тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови: нариси із словозміни та словотвору. Ужгород: Закарпатське обласне книжно-газетне видавництво, 1960. 415 с.
2. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія: підручник. Київ: Либідь, 1993. 336 с.
3. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови. Київ: Пульсари, 2004. 400 с.
4. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ: Наукова думка, 1988. 256 с.
5. Глазова О. П. Українська мова: підручник для 6 класів загальноосвітніх навчальних закладів. Київ: Освіта, 2014. 240 с.
6. Головацький Я. Грамматика руського языка. Львов: Напечатано черенками Інститута Ставропігійського, 1849. 224 с.
7. Горпинич В. О. Морфологія української мови: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Академія, 2004. 335 с.
8. Граматика слов'янська Івана Ужєвичя. Підготували до друку Білодід І. К. і Кудрицький Є. М. Київ: Наукова думка, 1970. 459 с.
9. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Загнітко А. П., Соколова С. О.; за редакцією Городенської К. Г. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.
10. Граматична термінологія і правопис, ухвалені Комісією мови при Українському товаристві шкільної освіти в Києві. Київ, 1917. 20 с.
11. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Київ: Вища школа, 1965. Ч. I. 422 с.
12. Зизаній А. Граматика словенська. Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки Німчука В. В. Київ: Наукова думка, 1980. 190 с.
13. Караман С. О., Караман О. В., Плющ М. Я. Сучасна українська літературна мова: навчальний посібник. Київ: Літера ЛТД, 2011. 560 с.
14. Ковалів П. Граматика української мови. Мюнхен: Друкарня Дмитра Сажина, 1946. 148 с.
15. Кочерган М. П. Загальне мовознавство. Київ: Академія, 2006. 463 с.
16. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. Київ: Видавництво Київського університету, 1961. Ч. 1. Морфологія. 172 с.
17. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. Видання друге, уточнене й доповнене. Вінниця: Поділля-2000, 2003. 463 с.
18. Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Київ: Вища школа, 1983. 264 с.
19. Наконечний М. Українська мова: програма-конспект: посібник у педтехнікумах і на факсоцвіху та як порадики учителів по школах профосвіти. Харків: Рух, 1928. 240 с.

20. Нечуй-Левицький І. Грамматика українського языка. Ч. I: Етимологія. Київ, 1913. 166 с.
21. Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XVI–XVII ст. Київ: Наукова думка, 1985. URL: <http://litopys.org.ua/nimchuk/nim.htm> (дата звернення: 05.09.2023).
22. Ожоган В. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови. Київ, 1997. 230 с.
23. Павловскій А. Грамматика малороссійскаго наречія, или Грамматическое показаніе существеннейшихъ отличій, отдалившихъ малороссійское наречіе отъ чистаго Россійскаго языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаніями и сочиненіями. СанктПетербургъ: Типографія В. Плавильщикова, 1818. 108 с.
24. Пентилюк М. І., Гайдаєнко І. В., Ляшкевич А. І., Омельчук С. А. Рідна мова: підручник для 6-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ: Освіта, 2006. 272 с.
25. Плющ М. Я. Грамматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: підручник. Київ: Видавничий Дім "Слово", 2010. 328 с.
26. Семчинський С. В. Загальне мовознавство. Видання друге. Київ: АТ "ОКО", 1996. 416 с.
27. Сімович В. Грамматика української мови для самонавчання в допомогу шкільній науці. Київ, Ляйпціг, Коломия: Українська накладня, 1919. 584 с.
28. Смалъ-Стоцький С., Гартнер Ф. Грамматика руської мови. Третє перероблене видання. Відень, 1914. 203 с.
29. Смотрицькій М. Грамматіки Славенскія правильное Свнтагма. Єве: Типографія Виленского братства, 1619. 492 с. Факсимільне перевидання підготовлене Німчуком В. В. Київ: Наукова думка, 1979. 502 с.
30. Сучасна українська літературна мова. За ред. Грищенко А. П. Київ: Вища школа, 2002. 439 с.
31. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. За редакцією Білодіда І. К. Київ: Наукова думка, 1969. 583 с.
32. Сучасна українська мова: Морфологія: підручник. Алексієнко Л. А., Зубань О. М., Козленко І. В.; за ред. Мойсієнка А. К. Київ: Знання, 2013. 524 с.
33. Сучасна українська мова: підручник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих закладів освіти. Григор'єв О. М. та інші; редактор Пономарів О. Д. Київ: Либідь, 1997. 399 с.
34. Тимченко Є. Українська граматика. Друге видання. Київ: Друкарня Університету Святого Володимира Акціонерного Товариства друкарського і видавничого діла Н. Т. Корчак-Новицького, 1917. 168 с.
35. Українська мова. Енциклопедія. Редколегія: Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. Київ: Видавництво "Українська енциклопедія" імені М. П. Бажана, 2004. 821 с.
36. Царадунга І. Б. Старослов'янська мова: навчальний посібник. Львів: Новий Світ–2000, 2007. 188 с.
37. Grammatica slavo-ruthena: seu vetero-slavicae, et aktu in montibus carpathicis parvo-russicae, seu dialecti vigentis lingve. Edita per Michaelem Lutskey. Budaë: Typis reg. universitatis pestiensis, 1830. 210 s.
38. Lewicki J. Grammatic der ruthenischen oder klein russischen Sprache in Galizien = Grammatyka języka ruskiego w Galicyi. Przemyśl, 1834. [7], XXVI, 212, 59, [11] s.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Bevzenko, S. P. (1960). *Istorychna morfolohiia ukrainskoi movy: narysy iz slovozmyny ta slovotvoru* [Historical morphology of the Ukrainian language: essays

- on word change and word formation]. Uzhhorod: Zakarpatske oblasne knyzhno-hazetne vydavnytstvo. 415 p. [in Ukrainian].
2. Bezpoiasko, O. K., Horodenska, K. H., Rusanivskiy, V. M. (1993). Hramatyka ukrainskoi movy. Morfolohiia [Grammar of the Ukrainian language. Morphology]: pidruchnyk. Kyiv: Lybid. 336 p. [in Ukrainian].
 3. Vykhovanets, I., Horodenska, K. (2004). Teoretychna morfolohiia ukrainskoi movy: Akademichna hramatyka ukrainskoi movy [Theoretical morphology of the Ukrainian language: Academic grammar of the Ukrainian language]. Kyiv: Pulsary. 400 p. [in Ukrainian].
 4. Vykhovanets, I. R. (1988). Chastyny movy v semantyko-hramatychnomu aspekti [Parts of speech in the semantic and grammatical aspect]. Kyiv: Naukova dumka. 256 p. [in Ukrainian].
 5. Hlazova, O. P. (2014). Ukrainska mova [Ukrainian language]: pidruchnyk dlia 6 klasiv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv. Kyiv: Osvita. 240 p. [in Ukrainian].
 6. Holovatskyi, Ya. (1849). Hramatyka ruskoho yazyka [Grammar of the Russian language]. Lvov: Napechatano cherenkamy Ynstituta Stavropyhiianskoho. 224 p.
 7. Horpynych, V. O. (2004). Morfolohiia ukrainskoi movy [Morphology of the Ukrainian language]: pidruchnyk dlia studentiv vyshchych navchalnykh zakladiv. Kyiv: Akademiia. 335 p. [in Ukrainian].
 8. Uzhevych, I. (1970). Hramatyka slov'ianska [Slavic grammar]. Pidhotuvaly do druku Bilodid I. K. i Kudrytskyi Ye. M. Kyiv: Naukova dumka. 459 p. [in Ukrainian].
 9. Vykhovanets, I. R., Horodenska, K. H., Zahnitko, A. P., Sokolova, S. O. (2017). Hramatyka suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy. Morfolohiia [Grammar of modern Ukrainian literary language. Morphology]. Za redaktsiieiu Horodenskoï K. H. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho. 752 p. [in Ukrainian].
 10. (1917). Hramatychna terminolohiia i pravopys, ukhvaleni Komisiieiu movy pry Ukrainkomu tovarystvi shkilnoi osvity v Kyievi [Grammatical terminology and spelling adopted by the Language Commission at the Ukrainian Society of School Education in Kyiv]. Kyiv. 20 p. [in Ukrainian].
 11. Zhovtobriukh, M. A., Kulyk, B. M. (1965). Kurs suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy [Course of modern Ukrainian literary language]. Kyiv: Vyshcha shkola. Ch. I. 422 p. [in Ukrainian].
 12. Zyzanii, L. (1980). Hramatyka slovenska [Slovenian grammar]. Pidhot. faks. vyd. ta doslidzhennia pam'iatky Nimchuka V. V. Kyiv: Naukova dumka. 190 p. [in Church Slavonic].
 13. Karaman, S. O., Karaman, O. V., Pliushch, M. Ya. (2011). Suchasna ukrainska literaturna mova [Modern Ukrainian literary language]: navchalnyi posibnyk. Kyiv: Litera LTD. 560 p. [in Ukrainian].
 14. Kovaliv, P. (1946). Hramatyka ukrainskoi movy [Grammar of the Ukrainian language]. Miunkhen: Drukarnia Dmytra Sazhyna. 148 p. [in Ukrainian].
 15. Kocherhan, M. P. (2006). Zahalne movoznavstvo [General linguistics]. Kyiv: Akademiia. 463 p. [in Ukrainian].
 16. Kucherenko, I. K. (1961). Teoretychni pytannia hramatyky ukrainskoi movy [Theoretical issues of the grammar of the Ukrainian language]. Kyiv: Vydavnytstvo Kyivskoho universytetu. Ch. 1. Morfolohiia. 172 p. [in Ukrainian].
 17. Kucherenko, I. K. (2003). Teoretychni pytannia hramatyky ukrainskoi movy: Morfolohiia [Theoretical issues of the grammar of the Ukrainian language: Morphology]. Vydannia druhe, utochnene y dopovnene. Vinnytsia: Podillia-2000, 2003. 463 p. [in Ukrainian].
 18. Leonova, M. V. (1983). Suchasna ukrainska literaturna mova: Morfolohiia [Modern Ukrainian literary language: Morphology]. Kyiv: Vyshcha shkola. 264 p. [in Ukrainian].

19. Nakonechnyi, M. (1928). *Ukrainska mova [Ukrainian language]: prohramakonspekt: posibnyk u pedtekhnikumakh i na faksotsvykhu ta yak poradnyk uchytelevi po shkolakh profosvity*. Kharkiv: Rukh. 240 p. [in Ukrainian].
20. Nechui-Levytskyi, I. (1913). *Hrammatyka ukrainskoho yazyka [Grammar of the Ukrainian language]. Ch. I: Etymolohiia*. Kyiv. 166 p. [in Ukrainian].
21. Nimchuk, V. V. (1985). *Movoznavstvo na Ukraini v XVI–XVII st. [Linguistics in Ukraine in the XVI–XVII centuries]*. Kyiv: Naukova dumka. URL: <http://litopys.org.ua/nimchuk/nim.htm> (reference date: 05.09.2023). [in Ukrainian].
22. Ozhohan, V. (1997). *Zaimennykovi slova u hramatychnii strukturii suchasnoi ukrainskoi movy [Pronouns in the grammatical structure of the modern Ukrainian language]*. Kyiv. 230 p. [in Ukrainian].
23. Pavlovskii, A. (1818). *Hrammatyka malorossiiskaho narechiia, yly Hrammatycheskoe pokazanie sushchestvenneishykh otlychii, otdalyvshykh malorossiiskoe narechie otъ chystaho rossiiskaho yazyka, soprovozhdhaemoe raznymy po semu predmetu zamechaniiamy y sochyneniiamy [Grammar of the Little Russian dialect, or Grammatical exposition of the most essential differences that distanced the Little Russian dialect from the pure Russian language, accompanied by various comments and essays on this subject]*. SanktъPeterburhъ: Typohrafiia V. Plavylshchykova. 108 p. [in Russian].
24. Pentyliuk, M. I., Haidaienko, I. V., Liashkevych, A. I., Omelchuk, S. A. (2006). *Ridna mova [Native language]: pidruchnyk dlia 6-ho klasu zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv*. Kyiv: Osvita. 272 p. [in Ukrainian].
25. Pliushch, M. Ya. (2010). *Hrammatyka ukrainskoi movy. Morfemika. Slovtvir. Morfolohiia [Grammar of the Ukrainian language. Morphemics. Word work. Morphology]: pidruchnyk*. Kyiv: Vydavnychi Dim "Slovo". 328 p. [in Ukrainian].
26. Semchynskyi, S. V. (1996). *Zahalne movoznavstvo [General linguistics]*. Vydannia druhe. Kyiv: AT "OKO". 416 p. [in Ukrainian].
27. Simovych, V. (1919). *Hrammatyka ukrainskoi movy dlia samonavchannia v dopomohu shkilnii nautsi [Grammar of the Ukrainian language for self-study to help school science]*. Kyiv, Liaiptsih, Kolomyia: Ukrainska nakladnia. 584 p. [in Ukrainian].
28. Smal-Stotskyi, S., Hartner, F. (1914). *Hrammatyka ruskoi movy [Grammar of the Russian language]. Tretie pereroblene vydannia*. Viden. 203 p. [in Ukrainian].
29. Smotrytskii, M. (1619). *Hrammatiky Slavenskyia pravylnoe Svntagma [Grammar of the Slavonic correct Svntagma]*. Yevie: Typohrafiia Vylenskoho bratstva. 492 p. Faksymilne perevydannia pidhotovlene Nimchukom V. V. Kyiv: Naukova dumka, 1979. 502 p. [in Church Slavonic].
30. Hryshchenko, A. P. (2002). *Suchasna ukrainska literaturna mova [Modern Ukrainian literary language]*. Kyiv: Vyshcha shkola. 439 p. [in Ukrainian].
31. Bilodid, I. K. (1969). *Suchasna ukrainska literaturna mova. Morfolohiia [Modern Ukrainian literary language. Morphology]*. Kyiv: Naukova dumka. 583 p. [in Ukrainian].
32. Aleksiienko, L. A., Zuban, O. M., Kozlenko, I. V. (2013). *Suchasna ukrainska mova: Morfolohiia [Modern Ukrainian literary language. Morphology]: pidruchnyk*. Ed. by Moisiienka A. K. Kyiv: Znannia. 524 p. [in Ukrainian].
33. Hryhor'iev, O. M. (1997). *Suchasna ukrainska mova [Modern Ukrainian language]: pidruchnyk dlia studentiv humanitarnykh spetsialnostei vyshchykh zakladiv osvityta inshi*. Redaktor Ponomariv O. D. Kyiv: Lybid. 399 p. [in Ukrainian].
34. Tymchenko, Ye. (1917). *Ukrainska hrammatyka [Ukrainian grammar]*. Druhe vydannia. Kyiv: Drukarnia Universytetu Sviatoho Volodymyra Aktsionernoho

- Tovarystva drukarskoho i vydavnychoho dila N. T. Korchak-Novytskoho. 168 p. [in Ukrainian].
35. Rusanivskyi, V. M., Taranenko, O. O., Ziabliuk, M. P. (2004). *Ukrainska mova. Entsyklopediia* [Ukrainian language. Encyclopedia]. Kyiv: Vydavnytstvo "Ukrainska entsyklopediia" imeni M. P. Bazhana. 821 p. [in Ukrainian].
 36. Tsaralunha, I. B. (2007). *Staroslov'ianska mova* [Old Slavic language]: navchalnyi posibnyk. Lviv: Novyi Svit–2000. 188 p. [in Ukrainian].
 37. Luts kay, M. (1830). *Grammatica slavo-ruthena: seu vetero-slavicae, et aktu in montibus carpathicis parvo-russicae, ceu dialecti vigentis lingve* [Slavo-Ruthenian grammar: or old-Slavic, and currently in the Carpathian mountains Little-Russian, or the dialect of the language]. Budae: Typis reg. universitatis pestiensis. 210 p. [in Latin].
 38. Lewicki, Jo. (1834). *Grammatic der ruthenischen oder klein russischen Sprache in Galizien = Grammatyka języka ruskiego w Galicyi* [Grammar of the Ruthenian or Little Russian language in Galicia]. Przemyśl. [7], XXVI, 212, 59, [11] p. [in German].

Стаття надійшла до редколегії: 30.08.2023

Схвалено до друку: 29.09.2023